

شناخت نامه دانشنامه‌ها

تشریحی - تصویری

دکتر فرشته آهنگری

عضو هیأت علمی بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران

تهران

۱۳۹۲

سرشناسه : آهنگری، فرشته
 عنوان و نام پدیدآور : شناخت‌نامه دانشنامه‌ها: تشریحی- تصویری/فرشته آهنگری
 مشخصات نشر : تهران : صبا ، ۱۳۹۲.
 مشخصات ظاهری : ۱۳۴ ص.
 شابک : ۹۷۸-۹۶۴-۶۴۴۸-۰۶-۳
 وضعیت فهرست نویسی : فیپا
 یادداشت : کتابنامه: ص. [۱۱۵] - ۱۳۰
 موضوع : دایره‌المعارف‌ها و واژه‌نامه‌ها -- نویسندگی
 رده بندی کنگره : ۱۳۹۲/۵۲۱۹/۲۳۹ PN
 رده بندی دیویی : ۸۰۸/۶۶۰۳
 شماره کتابشناسی ملی : ۳۱۲۹۱۱۱

مؤلف	دکتر فرشته آهنگری
نوبت چاپ	اول
سال چاپ	بهار ۹۲
شمارگان	۲۱۰۰ نسخه
قیمت	۱۰۰۰۰۰ ریال
شابک	۹۷۸-۹۶۴-۶۴۴۸-۰۶-۳
ناشر	انتشارات صبا
ناصر خسرو کوچه حاج نایب	۳۳۱۱۹۹۵۵

مقدمه

واژه فارسی «دانشنامه» که معادل واژه عربی «دایرةالمعارف» و واژه «Encyclopedia» در انگلیسی نهاده شده است، عنوان یک نوع از منابع پرکاربرد مرجع می‌باشد که در جهان کنونی یکی از معیارهای پیشرفت جوامع و از لوازم ارتقای سطح دانش و بینش علمی افراد جامعه و از نشانه‌های حیات علمی و فرهنگی هر کشوری محسوب می‌شود.

تدوین دانشنامه «حاصل زحمات گروهی نویسنده متخصص و ویراستار مجرب است» (مرادی، ۱۳۷۲) که متناسب با نیاز علمی، سطح دانش و تخصص، و رشد و توسعه علوم و تفکر هر جامعه انجام می‌شود. اگر در جامعه‌ای سطوح مختلف تحصیلی موظف به مطالعه شوند طبعاً، نخستین اثر برای کسب اطلاعات، دانشنامه‌ها خواهند بود تا راهنما و مددکار پژوهشگر در مسیر تحقیق باشند؛ در غیر آن، تهیه دانشنامه‌ها صرف بیهوده وقت و هزینه است.

«خاستگاه دانشنامه‌ها، جامعه‌ای است که از یکسو، کثرت نیاز به کسب اطلاعات دارد و از سوی دیگر، تراکم اطلاعات بدان پایه است که یافتن اجزاء اطلاعاتی، دشوار گشته است؛ در نتیجه، منابعی که اطلاعات را با کمترین کلمات و در حداقل زمان ارائه دهند، ضروری و بهترین گزینه برای تعمیم دانش اند» (آذرنگ، ۱۳۷۷، ۱۳۸۲، طارمی، ۱۳۷۷). به دلایل گفته شده، انتخاب موضوع دانشنامه - اگر تخصصی باشد - معیار سطح علمی و نیاز متخصصان جامعه است. البته، در کنار انتخاب موضوع بایست به عناصری چون گستره مطالب ارائه شده، شیوه سازماندهی مطالب، روش تدوین و عرضه آنها در قالب دانشنامه توجه نمود.

پیشینه دانشنامه‌نگاری در جهان به عهد افلاطون و ارسطو باز می‌گردد و در ایران نیز تا عهد تدوین دینکرد می‌توان به عقب برد. دینکرد، دانشنامه عظیم مزدیسناست که منبعث از هزار جزء اوستای باستان، اطلاعات دینی، عادات، عقاید، روایات تاریخی و ملی، و علوم عهد باستان را دربردارد.

سیر دانشنامه‌نویسی در ایران با شدت و ضعف‌هایی تا دوره معاصر ادامه داشته است. شروع تدوین «دانشنامه با ضوابط علمی با انتشار فرهنگ نفیسی قرین است. اگر چه قبل از آن نامه دانشوران ناصری به نظم الفبایی تألیف شده بود اما، اطلاق دانشنامه به فرهنگ نفیسی بدان علت است که مشابهت‌هایی میان این دو نوع منبع مرجع وجود دارد که در آثار پیشین نیست. از جمله: ارائه آگاهی‌های مفید و مختصر، استناد به منابع اصیل، بهره‌گیری از نظم ارجاعی - الفبایی، و استفاده از زبان متعارف علمی» (مرادی، ۱۳۷۲، د.ک.ا. ۱۳۸۱، طاهری، ۱۳۸۱).

پس از فرهنگ نفیسی، مجموعه‌های بسیاری در قالب فرهنگ ولی با محتوای دانشنامه چون «لغت‌نامه دهخدا» و یا با نام دایرةالمعارف چون «دایرةالمعارف فارسی» تألیف و تدوین گردیدند که مشترکات بسیاری در شیوه گردآوری و ارائه اطلاعات دارند. در دهه‌های اخیر، شمار و به تازید دانشنامه‌ها و دایرةالمعارف‌ها در موضوعات مختلف و با حجم‌های متفاوت از یک چشم و هم چشمی علمی در جامعه ایران حکایت دارد. تولیداتی که بعضاً متکی به باران‌های دولتی‌اند و علی‌رغم فقدان خودکفایی در حوزه‌های دانش و پژوهش پدید می‌آیند. هر چند این تولیدات از جهاتی نمایانگر حرکت و حتی جهش مراکز علمی برای جمع‌آوری اطلاعات و نیز طلب اطلاعات از سوی متقاضیان دانش‌اند ولی با توجه به هزینه‌های گزاف تدوین و انتشار این قسم منابع و زمان بر و نیروبر بودن آنها و نیز فارغ بودن بعضی از این مجموعه‌ها از اصول اولیه تدوین دانشنامه و حتی با موضوعاتی نه در خور دانشنامه و متأسفانه بی‌توجه به رابطه میان منابع مرجع با نیازهای پژوهشی، توان تولیدی و قدرت جذب جامعه، باور چشم و هم چشمی علمی دو چندان می‌شود.

آنچه که امروزه به نام این قسم منابع روانه بازار نشر و علم می‌شود بعضاً قابلیت ارائه در قالب و عنوان فرهنگ اصطلاحات و یا مجموعه مقالات دارند؛ زیرا هر قسم منبع مرجع ویژگی‌هایی دارد که در تمامی آثار منتشر شده تحت عنوان دانشنامه و دایرةالمعارف آن ویژگی‌ها را نمی‌یابیم. هم‌اینک در تعدادی از دانشنامه‌های مدون، مقالات صرفاً توصیفی و انباشته از ارجاعات بی‌فایده گنجانده شده که نویسنده مقاله فقط وظیفه نقل و انتقال مطالب منابع به مقاله را برعهده داشته است؛ درحالی‌که میان مقاله علمی ولی میرا از قضاوت غیرعلمی با مقاله‌ای که انباری از اطلاعات بریده و دوخته نابهنجار است و از شیوه‌های تحقیق و تألیف مقالات علمی به دور مانده بسیار فاصله است. اسناد تاریخی و منابع پیشین محصول شرایط تاریخی و فرهنگی خود هستند و بدون روش تحقیق صحیح

نمی‌توان سراغ منبعی رفت و استنباط درستی داشت. به دلیل این اشکالات اساسی، بسیاری از مقالات دانشنامه‌ها و دایره‌المعارف‌های کنونی فقط مدلول لفظی منابع خود را بدون تفسیر و فارغ از تحلیل علمی مفاهیم، منتقل می‌کنند که نتیجه کار، تکرار مطالب منابع و بیان کلیات است.

درست است که اطلاعات منابع مرجع اطلاعات رده دوم یا سوم نام‌گذاری شده زیرا حاصل کندوکاو ذهنی پدیدآورندگان آنها نیست بلکه اطلاعات موجود فقط در نظامی متفاوت عرضه می‌شود ولی نباید نتیجه گرفت که هیچ تلاش ذهنی در تولید دانشنامه به کار نمی‌رود. اگر این گونه بود بعضی از دانشنامه‌ها اعتبار جهانی نمی‌یافتند (سخایی، ۱۳۸۱). تحلیل علمی مطالب و مآخذ نیازمند سالها کار تخصصی و پیوسته است چنان که در دایره‌المعارف‌های معتبر بین‌المللی دیده می‌شود که مقاله یا مقالات یک زمینه مشخص را محققان نگاشته که سالها ابعاد مختلف آن موضوع را در آثار و تحقیقات خود بررسی کرده است؛ زیرا نگارش در باره بسیاری از موضوعات به مطالعات ممتد یک متخصص وابسته است تا روح موضوع در کالبد مقاله دمیده شود. در واقع، تخصص و پژوهش، عموم و خصوص من وجه‌اند؛ هر تخصصی، پژوهشگر است اما هر پژوهشگری متخصص نیست. «مقاله دانشنامه را باید متخصص موضوع بنویسد» (حری، ۱۳۷۷)، اما متأسفانه «در سازمان‌های تولید و نشر دانشنامه در ایران به دلیل نبود یا کمبود متخصصان، پژوهشگر تربیت می‌شود تا مقاله تخصصی دانشنامه‌ای بنویسد» (آذرنگ، ۱۳۸۲، ۱۳۸۶) غافل از این که چنین افرادی فقط پژوهشگرند نه متخصص و «هرگز چنین سازمان‌هایی جایگزین پژوهشگاه نمی‌توانند شد» (آذرنگ، ۱۳۸۲، هاشمی، ۱۳۸۹). در نتیجه کم نیستند مقالات دانشنامه‌ای که فقط تنظیم یادداشت‌های مرتبط با موضوع از منابع مختلف و بدون بررسی تخصصی‌اند؛ زیرا نویسندگان آنها گزیده‌گویی و مستندگویی را با کلی‌گویی و ارجاعات بی‌فایده برای تک‌تک عبارات و اطلاعات یکی پنداشته‌اند. و نیز از همین سرچشمه است که مقالات طولانی درباره مداخلی تالیف می‌شود که اگر نویسنده متخصص آن موضوع می‌نوشت ای بسا در سطور اندک حق کلام و حق پژوهش را ادا می‌نمود نه مقالاتی که بود و نبودشان برای خواننده پژوهشگر یکی است.

از دیدگاهی دیگر، دانشنامه‌های ضعیف و فاقد پشتوانه نظری محکم، تجربه جامعه علمی ایران برای یافتن راه و شیوه درست انتشار دانشنامه نیز محسوب‌توانند شد که بی‌گمان تمامی جوامع علمی و سازمان‌های منتشرکننده دانشنامه‌های معیارین در جهان از این دست تجارب در حافظه پژوهش و نشر خود دارند؛ اما نکته مهم آن است که متأسفانه

در ایران آزموده را پیوسته می‌آزماییم و در اندیشه قدم نهادن به راه صواب نیستیم. هنوز در این سرزمین پس از چند دهه دانشنامه‌نویسی و نشر دانشنامه‌های گوناگون با سازمان‌های عریض و طولیلی مواجه‌ایم که با صرف بودجه‌های هنگفت در حال تربیت دانشنامه‌نویس و نگارش مقالات خارج از معیار و موازین دانشنامه‌نگاری‌اند و هم چنان پس از چند دهه تجربه، دانشنامه‌ای منتشر می‌شود که از محتوایش پیداست که یا اصلاً دانشنامه نیست و یا با خوش‌بینانه‌ترین قضاوت، طرح دقیق علمی و رای تألیف مقالات و ساختار آن وجود ندارد تا حوزه کار را دقیقاً مشخص و تعریف کرده باشد. زیرا مقالاتی که هویداست با داعیه کمال و ادعای خودبیندگی در ارائه اطلاعات غث و سمین تألیف شده‌اند مقالات دانشنامه‌ای نیستند بلکه خزانه اطلاعات موضوعی‌اند بدون روش علمی.

با این اوصاف و با وجود کثرت دانشنامه‌های تدوین یافته و یا در حال تولید در ایران، تاکنون مجموعه‌ای که اجزای تشکیل دهنده دانشنامه را شرح دهد تألیف نگشته است تا راهنمایی برای علاقه‌مندان به همکاری برای تدوین دانشنامه باشد. کتاب حاضر درعین بررسی ماهوی دانشنامه‌ها و وابسته‌های این نوع از منابع مرجع و نقد آنچه هست، مجموعه‌ای از تعاریف اصطلاحات و مفاهیم حوزه دانشنامه‌نویسی همراه با معادل‌های انگلیسی آنها را عرضه می‌دارد که در آن برای هر یک از اصطلاحات، تعریف، توضیح و شرحی متناسب با اهمیت موضوع، کفایت مطلب و سطح نیاز مؤلفان مقالات و متصدیان دانشنامه‌ها فراهم شده است. به بیان دیگر، در این کتاب با عرضه تعاریفی درباره اصطلاحات و موضوعات مرتبط با دانشنامه‌نویسی، مدلول واژه و خصایص موضوع بهتر شناسانده می‌شود تا خواننده، دیدگاهی بالنسبه کامل در باره دانشنامه‌نگاری به دست آورد. از این رو سعی شده مطالب کتاب حاضر هم ناظر به ویژگی‌های محتوایی و زبانی دانشنامه‌ها باشد و هم ویژگی‌های ساختاری. شواهد، غالباً به شیوه بریده‌نگاری ارائه شده‌اند تا علاوه بر آشنایی بصری با متن اصلی و ایجاد تنوع در حین مطالعه بر استناد اثر افزوده گردد.

ذکر این نکته لازم است که «شناخت‌نامه دانشنامه‌ها» با توجه به شیوه نگارش دانشنامه‌های فارسی و غیر فارسی و با تحلیل مقالات گوناگون، اجماع پنهان اندیشگی مؤلفان و متصدیان دانشنامه‌ها را عرضه نموده و در کنار آن، شیوه‌های نوین و پسندیده‌ای که در تألیف دانشنامه‌های کنونی فارسی از چشم دورمانده، ارائه کرده است. در این مجموعه به دلایل وجود و پیدایی دانشنامه‌ها در ایران پرداخته نشده، آن چه هست این است که دانشنامه‌های بسیاری موجودند و بسیاری نیز در راه بازار کتاب و دانش‌اند. در این

کتاب سعی بر آن است تا با عرضه اطلاعاتی در خصوص کم و کیف تدوین دانشنامه‌ها، ناهمگونی‌ها را به هماهنگی رهنمون شویم و البته، توجه به مباحث نظری در خصوص وجود و عدم دانشنامه‌ها در هر یک از حوزه‌های معارف بشری بر مباحث مجموعه حاضر تقدم رتبی دارد هر چند که در ایران پرداختن به آن به تأخیر زمانی دچار شده است. در این مقام، ذکر چند نکته ضروری است:

نخست آن که در متن کتاب لفظ «مدخل» یا «معرف مدخل» و امثال این اصطلاحات که چندین مترادف دارند، به جای «درایه، مطلع، سرشناسه» و... به کار رفته‌اند. علت ترجیح، صرفاً رایج بودن آنها بر لسان اهل فن نسبت به دیگر اصطلاحات همپایه است. دو دیگر آن که استعمال بسیاری از علائم و اختصارات فارسی و رومی در دانشنامه‌ها معمول است که جهت آشنایی مراجعان به دانشنامه‌ها و علاقمندان به دانشنامه نویسی، تمامی جداول و فهرست‌های مربوط، یکجا در پایان کتاب قرار گرفته‌اند. سه دیگر، اسامی کتب در ارجاعات متن کتاب و فهرست مآخذ به گونه مثبت بر جلد کتاب‌ها ذکر گردید؛ از این رو، شیوه نگارش بعضی از اسامی با رسم الخط این کتاب همخوان نیست.

چهارم، جهت مزید آگاهی خوانندگان و پژوهشگران که ممکن است قصد نقل قول از متن حاضر را داشته باشند ذکر می‌شود که برای حفظ زنجیره کلام در متن و نیز رعایت اختصار، به جز عبارات و جملات کوتاه، دیگر جملات نقل به مضمون شده‌اند. پنجم، ذکر کامل اسامی چند منبع مورد استناد برای سهولت و صرفه جوئی به اختصار آمده‌اند که به شرح ذیل است:

ش.ف.د. - شیوه نامه فشرده فرهنگهای دانشنامگی

ر.د.ب.ا. - راهنمای محققان و مؤلفان دائره المعارف بزرگ اسلامی

د.ک.ا. - دایره المعارف کتابداری و اطلاع رسانی

د.ف. - دایره المعارف فارسی

کتاب حاضر گام اول برای اجتماع آثار پراکنده و افکار متفاوت و متقارن در حوزه دانشنامه نگاری است که امیدوارم در چاپ های بعدی نواقص برطرف و بر فواید کتاب افزوده گردد.

در انجام کلام، بایسته اخلاق پژوهش است تا از بزرگواری که در فرایند به فرجام رسیدن این کتاب یاری رساندند، سپاس گزارم:

- از استاد عبدالحسین آذرنگ و دکتر فرید قاسملو برای راهنمایی های صمیمانه شان؛

- از دکتر محمدعلی سلمانی ندوشن برای همفکری‌هایش؛
- از دکتر فریدون فضیلت برای توجه و تشویق‌های دوستانه‌اش؛
- و از تمامی همکارانی که در سیر آماده‌سازی کتاب یاری رساندند.

فرشته آهنگری

عضو هیات علمی بنیاد دانشنامه نگاری ایران

تابستان ۱۳۹۰

www.ketab.ir

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۳	مقدمه
۱۱	فصل اول: کلیات دانشنامه / دایره المعارف
۱۵	تفاوت دانشنامه و مجموعه مقالات
۱۵	دایره معرفت
۱۷	ترسیم و تحلیل دایره معرفتی
۲۵	انواع دانشنامه‌ها
۳۱	فصل دوم: ویژگی‌های مقالات دانشنامه‌ای
۳۲	ویژگی‌های محتوایی مقالات دانشنامه‌ای
۳۴	ویژگی‌های زبانی مقالات دانشنامه‌ای
۳۵	ویژگی‌های ساختاری مقالات دانشنامه‌ای
۳۵	مدخل
۳۵	انواع مدخل (ساده، مرکب، اصلی، ضمنی، ارجاعی، تکمیلی)
۴۴	ملحقات مدخل
۴۵	معرف
۴۷	بدنه
۵۰	تکمله
۵۲	مواد تکمیلی
۵۴	امضا
۵۹	فصل سوم: اطلاعات مرتبط با دانشنامه‌ها

۶۱	استناد
۶۲	ارجاع درون‌متنی
۶۴	ارجاع برون‌متنی
۶۶	ارجاع ترکیبی
۶۷	نماینه
۶۸	طرح و ساختار
۷۳	طراحی و تدوین دانشنامه
۷۴	مدخل‌گزینی
۷۹	مدخل‌نامه
۸۰	تنظیم الفبایی مداخل
۸۱	شیوه‌نامه
۸۱	حجم مقالات دانشنامه‌ای
۸۲	پرونده علمی
۸۳	مقاله
۸۳	انواع مقالات دانشنامه‌ای
۱۰۰	ویرایش
۱۰۱	انواع ویرایش (علمی، ساختاری - محتوایی، زبانی)
۱۰۷	نشانه‌های سجاوندی
۱۰۹	اختصارات
۱۱۲	جدول اعداد
۱۱۳	جدول حروف ابجد با معادل اعداد فارسی
۱۱۴	آوانگارها
۱۱۸	فهرست ناشران عمده جهانی
۱۲۵	مآخذ و منابع